

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
יוצא לאור בסיוע הקרן ע"ש משה דורף ז"ל

משה דורף

משה דורף נולד בפולניה בכ' בסיוון תרפ"ז (2.6.1907) והלך לעולמו בי"ב בתשרי תשמ"ח (5.10.1987).

בצעירותו היגר לבלגיה ושם הקים עם אחיו מפעל לעיבוד יהלומים. באישיותו חברו יחדיו היוזמה והעשייה והן התממשו במפעל התעשייתי שהקים וטיפח. בד בבד אפיינו את אישיותו עושר ועצמה רוחנית וצימאון בלתי-נדלה להרחבת הדעת במקורות מורשת היהדות.

משה דורף השתתף השתתפות פעילה בחוגי לימוד ובכינוסים שעניינם מדעי היהדות ובמיוחד חקר המקרא והיה חבר בחברה לחקר המקרא בישראל ובחברה היהודית העולמית לתנ"ך.

אהוב וחביב על הבריות, איש משפחה מסור ונדבן רחב-לב למוסדות רבים ומגוונים בישראל.

חבל על דאבדין ולא משתכחין
תהא-נא תעודה זו נפש לזכרו

תעודה

יא

מחקרים במדרשי האגדה

ספר זיכרון לצבי מאיר רבינוביץ

בעריכת

מ"ב לרנר • מ"ע פרידמן

אוניברסיטת תל-אביב • תשנ"ו

—	חקרי גניזת קהיר, תש"ם—1980	ספר ראשון
—	עיונים במקרא, תשמ"ב—1982	ספר שני
—	מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג—1983	ספר שלישי
—	מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו—1986	ספר רביעי
—	מחקרים בספרות עברית, תשמ"ו—1986	ספר חמישי
—	מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח—1988	ספר שישי
—	מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א—1991	ספר שביעי
—	מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב—1992	ספר שמיני
—	מחקרים בלשון העברית, תשנ"ה—1995	ספר תשיעי
—	מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ו—1996	ספר עשירי
—	מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו—1996	ספר אחד-עשר

בדפוס ובהכנה

התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית
מחקרים בערבית-היהודית מימי הביניים
המשפחה ומעמד האישה בהלכה ובאגדה

חברי מערכת הסדרה

יהודה ניני	יאירה אמית
מרדכי עקיבא פרידמן	יוסף בן שלמה
יעקב שביט	רם גופנא
עוזי שביט	אהרן דותן
	גבריאל כהן

כל הזכויות שמורות
לאוניברסיטת תל-אביב

תוכן העניינים

ט	הקרמה
יא	פרופ' צבי מאיר רבינוביץ ז"ל – קווים לדמותו ולמפעלו המדעי
יט	פרסומי צבי מאיר רבינוביץ
	משה עסיס
1	ביאור סתומות במדרש בראשית רבה
	מנחם כהנא
17	זיקת כתב-יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו
	עפרה מאיר
61	מעשה העריכה בבראשית רבה ובוויקרא רבה
	חננאל מאק
91	זמנו, מקומו ותפוצתו של מדרש במדבר רבה
	מ"ב לרנר
	אור חדש על דברים רבה של בני ספרד
107	[א] צמיחתו של מדרש דברים רבה, מהדורת ליברמן
	פינחס מגדל
	'לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום
147	הכיפורים': על המשנה האחרונה של מסכת תענית וגלגוליה
	מנחם הירשמן
179	לדרך השימוש של מדרש קהלת רבה במקורותיו

יוסף תבורי

- 191 החלוקה לפרשיות במדרש אסתר רבה
- מרדכי עקיבא פרידמן
205 האיפטיה (המניין המלכותי) בשטרות ובמדרש — מציאות של
העולם הקדמון בלבוש ספרותי
- אביגדור שנאן
231 בין מדרש לתרגום: על תרגום התורה המיוחס ליונתן ומדרש
פרקי דרבי אליעזר
- יעקב אלכוביץ
245 משיחיות בפרקי דרבי אליעזר — אפוקליפסה ומדרש
- IX תקצירים באנגלית

הקדמה

כרך זה של 'תעודה' עניינו מדרשי האגדה, הן מן הבחינה הספרותית – החיבורים השונים ומרכיביהם – והן מן הבחינה התוכנית והלשונית. מאמרי הקובץ כולם מצטרפים לכדי תמונה מקיפה וערכנית של הנעשה בתחום מחקרי זה. רוב מניינו ורוב בניינו של הכרך – מאמריהם של י' אלבוים, מ' הירשמן, ע' מאיר, ח' מאק, פ' מנדל, מ"ע פרידמן, א' שנאן וי' תבורי – יסודם בהרצאות שנישאו ביום העיון לחקר מדרשי האגדה מטעם החוג לתלמוד באוניברסיטת תל-אביב, שנערך ביום כ"א בטבת תש"ן (18.1.1990).

'תעודה' זאת מוקדשת לזכרו הברוך של פרופ' צבי מאיר רבינוביץ, מראשוני המורים בחוג לתלמוד באוניברסיטת תל-אביב, שכיהן בראשו בשנים תשל"ד–תשל"ו. במשך כל שנותיו בחוג יחד צמ"ר ז"ל את עבודתו להוראת מדרשי האגדה ולמחקרם, וברי שמקצוע זה היה חביב עליו ביותר. הוא אף הרצה ביום העיון הנזכר על 'יחסו של הרמב"ם למדרשים ולפיוטים', אך לדאבונו, לא זכינו לקבל את כתב היד מהרצאתו. סקירתו של מ"ב לרנר על דמותו ועל מפעלו המדעי הושמעה ביום העיון 'התלמוד הירושלמי ותורת ארץ-ישראל – הלכה, אגדה, פיוט וענייני לשון', שערך החוג לתלמוד לזכרו של המנוח באוניברסיטת תל-אביב, ביום כ"ט בטבת תשנ"ב (5.1.1992). את רשימת פרסומיו של פרופ' רבינוביץ ז"ל ערכו בני משפחתו בהנחייתה של בתו, הגב' שרה רפאלי, ואנו מודים להם על כך.

שלמי תודה אף למי שסייעו בידינו בהכנת הספר: למר אברהם בן אמיתי, על שהתקין את המאמרים לדפוס ולנורית רייך על הגהתם; למר גדעון שפיגל, מזכיר בית הספר למדעי היהדות, על שטיפל במסירות בכל הכרוך בעריכת ימי העיון ובהוצאת הכרך הזה לאור.

תודה וברכה גם לפרופ' עוזי שביט, שהיה ראש בית הספר למדעי היהדות; לפרופ' יהודה ניני, ראש בית הספר למדעי היהדות כיום, ולמנהלי הקרן על-שם משה דורף ז"ל, על תמיכתם הנכבדה בהוצאתו של כרך דגן.

העורכים

תל-אביב, כסליו תשנ"ו

הדף, שתצלמו ניתן על עטיפת הספר, קטע גניזה שבספריית אוניברסיטת תל-אביב, הוא העמוד הראשון של 'אשא משלי', ספר הפולמוס של רב סעדיה גאון.

פרופ' צבי מאיר רבינוביץ ז"ל
י"ב בשבט תרס"ח — א' בתמוז תשנ"א

פרופ' צבי מאיר רבינוביץ ז"ל קווים לדמותו ולמפעלו המדעי

צבי מאיר הכהן רבינוביץ ז"ל, שמתוך חיבה ואהדה דבק בו הכינוי 'צמ"ר', נולד לפני שמונים וארבע שנה (י"ב בשבט תרס"ח) בעיירה פלאוונה שבפולניה, הסמוכה לעיר ראדומסק, לא הרחק מגבול פולניה-גרמניה. מגזע חסידים וממשפחות רבנים וסופרים היה: אבי-סבו, האדמו"ר הרב שלמה הכהן רבינוביץ, בעל 'תפארת שלמה', מייסדה של שושלת חסידות ראדומסק. סבו, רבי צבי מאיר, שעל שמו נקרא, עסק בנגלה ובנסתר. הוא הוציא לאור את ספר 'שער הגלגולים' שיסודו בקבלת האר"י ז"ל (פרמישלא תרל"ה) והוסיף לו מבוא ומאמרים שונים בענייני קבלה, ואף חיבר פירוש ל'סוד מעשה המרכבה' של ר' יוסף ג'קטיליא.¹

אביו, הרב יצחק מרדכי, אב-בית-דין דפלאוונה, ערך את כתביהם של הרבי מראדומסק ור' שלמה מפנינטשוב, מאבות המשפחה, ועיטר אותם בהערות מחכימות בספריו: 'אהל שלמה' (פיעטרקוב תרפ"ד), 'עטרת שלמה' (שם תרפ"ו) ו'בית שלמה' (שם תרפ"ז).

רבי צבי מאיר התחנך בבתי החסידים שבסביבתו, ולימים עבר לישיבת 'תורת חיים' בוורשה, שם הוסמך לרבנות בשנת תרצ"א. נאמן למורשתו החסידית, פנה האברך הצעיר לחקור את תולדותיהם ואת תורתם של גדולי החסידות בפולניה על רקע תקופותיהם, וכבר בשנת תרצ"ב, בהיותו בן 24 בלבד, פרסם את ספרו הראשון על ר' יעקב יצחק מפשיסחא — "היהודי הקדוש": זמנו חייו ותורתו' (1).² הספר מתאפיין בגישה מחקרית מובהקת, ובעניין זה יפר לקרוא קטעים אחדים

* דברים שנאמרו ביום העיון שהוקדש לזכרו של פרופ' צ"מ רבינוביץ, באוניברסיטת תל-אביב, ביום כ"ט בטבת תשנ"ב (5.1.92). תורתו נתונה לבניו של פרופ' צ"מ רבינוביץ, הגב' שרה רפאלי ומר דוד רבינוביץ וכן להרב יהושע הוטנר יבלח"א, חברו לספסל הלימודים בישיבה בוורשה, על עזרתם במסירת פרטים אישיים על המנוח.

1 פרטים ביבליוגרפיים מלאים למאמריו ולספריו של צמ"ר מצויים ברשימת הפרסומים שלאחר מאמר זה. מספר הפריט שברשימה מובא בסקירה זו בסוגריים עגולים. חיבורו של הסב נשאר בכתב-יד. השווה: צמ"ר, המגיד מקו'ניץ (24), עמ' 35, הערה 35.
2 מהדורה שנייה של ספר זה 'מעובדת ומסודרת מחדש' יצאה לאור בתל-אביב תש"ך (121).

מתוך דברי ההקדמה של המחבר :

... החסידות הפולנית – גליציאית לא נחקרה עדיין. אין לנו גם ספר אחד, בעל ערך מדעי, על מנהיגיה של חסידות זו ... וזאת לדעת, כי בלי ידיעת החסידות הפולנית, גם דברי ימי ישראל בפולין, במשך שתי המאות האחרונות, נשארים חתומים וסתומים. החסידות כבשה, בהשפעת מנהיגיה הנוכרים, את כל ארצות פולין וגליציא והטביעה את חותמה על כל חייהם החמריים, הרוחניים והמדיניים של ישראל, ואי אפשר כלל להבין את תולדות ישראל במדינות אלו, בלי חקירת החסידות לכל זרמיה.

בתחום החסידות הפולנית, עדיין שולטות אותן הדעות, שנפוצו על-ידי ההשכלה בשעת 'מלחמת המצוה' שלה בחסידות...

מלבד מקורות אלו, נמצאים גם הרבה ספרי תולדה על רוב צדיקי פולין, שנכתבו על-ידי חסידים, המכילים אמנם חומר רב וחשוב מאד לתולדות החסידות בפולין. אולם ספרים אלו נכתבו בלי סדר ומיתודה, ובלי בחינת המקורות. כל מה ששמעו מהחסידים, כל הברדות, המופתים והאגדות, מובאים בערכוביה גדולה בתור אמת היסטורית, והקורא אינו יכול לקנות לו מושג ברור על תולדות הצדיק, שעליו הם דנים, ועל שיטתו, בהעלימם את עינם לגמרי מהשיטות השונות שבחסידות.

התנאי הראשון והעיקרי להכיר את החסידות הפולנית כמו שהיא, בלי שקרים ועלילות, ובלי הזיות ודמיונות, הוא לחיות בין החסידים. נמצאים עוד היום הרבה חסידים זקנים, בני תשעים ושמונים שנה, שאבותיהם הכירו היטב את כל צדיקי פולין הראשונים. גם לי היתה הזדמנות להכיר זקנים מופלגים אחדים, שאבותיהם נסעו עוד אל המגיד מקוֹז'ניץ, החוזה מלובלין, היהודי הקדוש, רבי שמחה בונם מפשיסחה, רבי מאיר מאפטא ועוד. מפי מסורותיהם, שיחותיהם והתנהגותם של אותם החסידים הזקנים יחידי הסגולה, ואני מתכוון אל אנשי האמת והפקחים שבהם, נוכל לקנות לנו מושג ברור על מהותה של החסידות הפולנית.

... זוהי השקפתי על המיתודות של חקירת החסידות הפולנית בתקופתה הראשונה וברוח זה חברתי את ספרי. אין בו מעלילות המתנגדים והמשכילים, גם לא מהזיות החסידים, כי אם הוא מיוסד בעיקרו על יסוד הבנת החסידות מפי חסידים זקנים ונאמנים, יראי ה' ואנשי אמת. מהמקורות הנדפסים השתמשתי בעיקר בספריהם ומאמריהם של רבי אהרן מרקוס³ ורבי יוסף לווינשטיין, שני ההיסטוריונים שהיו קרובים בזמן לאותה התקופה... להארת שיטתו של 'היהודי הקדוש' השתמשתי גם כן רק במקורות נאמנים, כמו בספרי תלמידי המובהקים אשר שמעו את התורות מפיו...⁴

3 שים לב שא' מרקוס כתב את ספרו *Die Chassidismus*, Pleschen 1901 בגרמנית.

4 ר' יעקב יצחק מפשיסחה, (1), עמ' 5-6.

אם כן, לפנינו גישה מקורית של היסטוריון אמיתי השוקל את מקורותיו בפלס, ובורר לו רק את המהימנים והמקוריים שבהם, ומלוא כובד המשקל מכוון לעדויות ולמסורות הנשמכות על מה שמכונה 'עבודת שדה'. וכל זאת מידיי של אברך חסידי צעיר לימים, שלא דרכה כף רגלו על סף הגימנסיה ושלא למד לימודי-חול בלימוד פורמאלי מעולם!

הספר הזה סלל את הדרך לחיבורן של שתי מונוגראפיות נוספות באותה שיטה: 'ר' שמחה בונם מפשיסחה — חייו ותורתו' (תש"ה; 18), החיבור הופיע תחילה בהמשכים בירחון 'סיני' (ת"ש—תש"ב; 9, 13, 14), ו'המגיד מקוויניץ' — חייו ותורתו' (תש"ו; 24); ספרים אלו הוקדשו לזכר הוריו שנספו בשואת יהודי פולניה. להיטותו החסידית של האברך הצעיר לארץ-ישראל אף הביאה אותו לעלות לארץ, ובשנת תרצ"ד הגיע לירושלים עם רעייתו ובתו הקטנה. על-מנת לזכות בסרטיפיקאט משלטונות המאנדאט הבריטי נאלץ ללמוד מקצוע, וכך עשה את שנתו הראשונה בארץ במקצוע הרפדות. אולם עד מהרה חשקה נפשו של הסופר והחוקר הצעיר בתורה, ובן כ"ח שנים נכנס בעל הסמיכה לרבנות והמחבר שכבר התפרסם שמו בעולם, ללמוד בסמינר למורים 'מזרחי' ירושלים, שברכות הימים נקרא על-שם מייסדו ומנהלו הראשון, אליעזר מאיר ליפשיץ. ליפשיץ זכה להקים לא רק בית מדרש למורים לתפארת, אלא גם בית מדרש לחכמי ישראל שלא זכו לקבל מינוי במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית באותם הימים, הלוא הם: הרב פרופ' שמחה אסף, חנוך ילון (דיסטנפלד) ופרופ' שאול ליברמן, זיכרונם לברכה. ואעיר דרך אגב, שכל ימיו הצטער פרופ' רבינוביץ ז"ל על כך שברגע האחרון התחלפו המורים לתלמוד, ולא זכה לישיב לפני הרב ליברמן ז"ל כאחד משומעי לקחו של הגאון האדיר. באווירה זו התחנך צמ"ר ורכש לו ידיעות בהוראה בכלל, ובמדעי היהדות בפרט.

לאחר הסמכתו להוראה בשנת תרצ"ז הפך צמ"ר למורה בישראל ולימד בבתי ספר יסודיים בצפת ובתל-אביב, ומשנת תש"א בבית המדרש למורים על-שם לוינסקי. בכל אותן שנים שעסק במלאכה ובהוראה, כמעט לא זנח את מלאכת הכתיבה. כבר בשנה השנייה לעלייתו ארצה-ישראל פרסם מאמר על 'יחס הקבלה והחסידות אל הרמב"ם' בקובץ הרמב"ם שבעריכת הרב מימון-פישמן ז"ל (2).⁵ במאמר זה, ראשית ביכורי ארץ-ישראל,⁶ מגלה צמ"ר בקיאות רבת-היקף בכתיבי הרמב"ם והרמב"ן וראשונים נוספים מכאן, ובכתיביהם של גדולי החסידות מכאן. רק מי שנהירים לו כל שבילי החסידות היה יכול לכתוב: 'יוצא מן הכלל ויחידי

5 יש לציין שצמ"ר היה מקורב מאוד להרב י"ל הכהן מימון-פישמן ושכמה מעבודותיו הספרותיות יצאו לאור על ידי מוסד הרב קוק או בסיועו (9, 13, 14, 18, 24, 92, 152, 158, 188, 203).

6 מאמרו על 'ערך הצדיק בתורת רבי שמחה בונם מפשיסחה' (3) שהתפרסם בתחילת שנת תרצ"ה (1934) נכתב עוד בקראקוב ונשלח לכתב-העת 'הדה' שיצא לאור בירושלים.

בהשקפתו היה רבי נחמן מברסלב, שהתנגד לרמב"ם ושיטתו בכל תוקף' (עמ' רפה). שנים מספר לאחר מכן פרסם מאמר על 'המסתורין שבשירת רבי משה חיים לוצ'אטור' (5) ומאמר נוסף יחד ל'חורבן החסידות בפולין' (16). כאמור, המונוגרפיות החסידיות על ר' שמחה בונם מפשיסחה (18) והמגיד מקוז'ניץ (24) הופיעו באותה תקופה.

לאחר קום המדינה חל מפנה בתחומי התעניינותו של צמ"ר. ההוראה הביאתו להתמודדות ישירה עם מקצועות התורה שבעל-פה, ועל-מנת להקנות לתלמידיו דרך בהוראת נושאים אלו, חיבר מאמרים אחדים על 'הוראת חלקי ההלכה שבתורה' (68) ו'הוראת מדרשי האגדה' (83, 105). גולת הכותרת של תקופה זו היא ספרו 'המשנה לנוער — דרכי הוראתה וערכה החינוכי' (48). ספר זה, שראשיתו בשנה הראשונה למות אביו מות קדושים סמוך לפלישת הנאצים לפולניה בסוף שנת תרצ"ט, כולל מחד גיסא, פרקים מתודיים ושיעורים לדוגמה בהוראת המשנה, אך, מאידך גיסא, מצינו בו פרק מרשים ורב-היקף הקרוי 'לקורות לימוד המשנה' (עמ' 45–69). חוץ ממקורות תלמודיים ומדרשיים מרובים, דברי ראשונים ואחרונים, אף נעזר בכתביהם של חוקרים, כגון ש' קליין, ש' קרויס, י' מאן, ב"מ לוין, ש' אסף ועוד. באותן שנים אף חיבר פירוש חדש להלכות שבת ועירובין שבראש ספר 'זמנים' של 'משנה תורה' לרמב"ם במסגרת 'הרמב"ם לעם' שבהוצאת מוסד הרב קוק (92).

בשנות החמישים, בהיותו כבן 45, החל צמ"ר בהשלמת השכלתו האקדמית, ובזכות הישגיו בשדה ספר, אושרה לו תכנית מיוחדת של שנה אחת לב"א ושנה אחת למ"א, והוא נמצא אפוא חובש את ספסל הלימודים של האוניברסיטה העברית בירושלים, עם תלמידים הצעירים ממנו בעשרים שנה ויותר. התעניינותו באותה תקופה במסגרת היא הייתה בעיקר בספרות העברית, וככל הנראה, אז אירע מפגשו הראשון עם פיוטי יניי. אולם את לימודי המ"א עשה בתולדות ישראל ובפילוסופיה עברית וקבלה, ועבודת הגמר יחדה ל'תורתו של רבי בחיי בן אשר והרקע ההיסטורי והחברתי שלה' בהדרכת פרופ' יצחק בער (תשי"ז).⁷ עוד בזמן לימודי המ"א פרסם את מאמרו הראשון על פיוטי יניי בתרביץ כה (תשט"ז), שם עמד בהרחבה על מקורותיה ופירושה של הקרובה לבראשית טו, א: 'אחר הדברים האלה במחזה' (84). סנונית ראשונה זו הייתה למבשרתה של שורה ארוכה של מאמרים העוסקים בפירוש קרובות יניי. בעיקר על-פי מקורות מדרשיים קדומים, שהתפרסמו בכתבי-עת חשובים ובספרי יובל וזיכרון שונים (106, 112, 134, 135, 139, 140, 147, 149, 152, 159, 160, 170, 171, 172, 174, 182, 187, 194).

מכאן ואילך נקשרה עבודתו המדעית של צמ"ר בפיוטי יניי, ויש להדגיש, שלא היה זה כל-כך בגלל הפיוטים עצמם וצורותיהם הספרותיות, אלא בראש ובראשונה בגלל החומר המדרשי העצום המשוקע בהם. ועל כן היה טבעי שאת עבודת הדוקטור ייחד לנושא 'מדרשי הלכה ומדרשי אגדה בפיוטי יניי' (האוניברסיטה העברית

7 אלא שלא זנח את החוג לספרות עברית והשלים בו את לימודיו לתואר הראשון.

ירושלים, תשכ"ב) שבהדרגת הפרופסורים חיים שירמן ואפרים אלימלך אורבך זיכרונום לברכה והוא אפוא אחד הדוקטוראנטים הראשונים של פרופ' אורבך המנוח. דיסרטאציה זו שימשה יסוד לספרו 'הלכה ואגדה בפיוטי ינאי' שפרסם בשנת תשכ"ה (152), והמחבר השקדן והזריז כמעט שהכפיל את החיבור המקורי.

לא כאן המקום להרחיב את הדיבור על גילויים ופרסומים של פיוטי ינאי. ברם, ניתנה האמת להיאמר, שגם אחר איסופם בידי מנחם זולאי נשאר פיוטים אלו כספר חתום; כל שורה של פיוטי ינאי נכתבה בלשון תמציתית להפליא, וְוַיְהִי בַשְּׁפֶת רַמְזִים וְקִטְעֵי דַרְשׁוֹת, ואמנם כך הכריז עליהם פרופ' שאול ליברמן ז"ל בשעתו: 'זהרי רוב הספר הוא סתום וחתום, בלי ידיעת המקורות שמהם שאב'.⁸ רק לבר-אוריין ולבר-אבחן הבקי במקראות ובמדרשות ובכל מכמני הספרות התלמודית-מדרשית כצמ"ר רבינוביץ היה ניתן לחדור לפנימם של פיוטים אלו, ולחשוף את משמעותם לעיני כול. עבודת תשתית ענקית הוכנה בידי צמ"ר במשך שנים רבות לפירושה של כל מילה וכל שורה של פיוטי הפייטן שהגיעו לידינו. עבודת תשתית זו הייתה עתידה לשמש יסוד להוצאה החדשה של פיוטי ינאי שזכה לערוך ולהדיר.

במבוא לספרו 'הלכה ואגדה בפיוטי ינאי' (152) הציב צמ"ר ארבעה פרקי יסוד שבהם סיכם את כל הידוע עד לאותה שעה על הפייטן, לשונו, מקומו ותקופתו. בדרך מתודית וזהירה הוא קובע את זמנו 'במאה הששית לערך, בתקופת הביניים שבין חתימת התלמוד הירושלמי והמדרשים הקדומים לבין הכיבוש הערבי' (עמ' לא). בחמישה-עשר פרקי הספר ליקט את פיוטי ינאי לפי מקורותיהם התלמודיים-מדרשיים, והפרק האחרון שופך אור על מקורות מדרשיים נעלמים שלא נשתמרו במקום אחר, או שהגיעו אלינו במקורות מאוחרים שבמאוחרים, כגון 'מדרש הגדול' של בני תימן; הימצאן של מסורות אלו בפיוטי ינאי מאפשר לנו להקדים את זמנם בכ-700 שנה. צדק המחבר בהקדמתו ש'בא ללמד ונמצא למד', שכן יותר מששחזר לפנינו את דמותו, את שירתו ואת מקורותיו של הפייטן, מסר לידינו מפתח לפתרון בעיות סבוכות וסתומות בתחום חקר הספרות המדרשית. כמעט אין לך חיבור ממדרשי האגדה שלא נחלקו הדעות על זמן כתיבתו ועריכתו הסופית. מצויד בידיעת זמנו של ינאי, ניתן לבדוק את תאריך חיבורן של יצירות מדרשיות קדומות, או לכל הפחות של כמה מרכיביהן. יש אפוא בכוחה של בדיקה זו לקבוע את קדמותם היחסית של 'קובצי דרשות שלמות ורצופות' של הפסיקתא דרב כהנא (עמ' 162) ומדרשי תנחומא—ילמדנו (עמ' 189), והדברים נכונים גם לגבי דרשות מסוימות בחלק הראשון של מדרש שמות רבה, שלדעתו של צונץ נערך רק במאה הי"א (עמ' 191).⁹ בשנת תשי"ח החל צמ"ר להורות באוניברסיטאות, תחילה בבר-אילן, ולאחר זמן

8 ר"ש ליברמן, 'חזנות ינאי', סיני ד (תרצ"ט), עמ' רנ (=מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 152).

9 ובזאת נמצא מקיים את דבריו של הגר"ש ליברמן, דברים רבה, ירושלים ת"ש, מבוא, עמ' XXIII.

בתל-אביב (תשכ"א), שם הייתה משרתו העיקרית. במשך שנות הוראתו במסגרת החוג לתלמוד, ובהן שנים מספר אחרי פרישתו לגמלאות, התרכזו במקצוע האגדה ולימד סמינריונים מלאי תוכן ועניין שייחד למדרשי האגדה השונים. בזכות ספריו ומחקריו הועלה לדרגת פרופסור מן המניין. בשנת תשל"א מילא את מקום ראש חוג לתלמוד, פרופ' ע"צ מלמד ז"ל, ובשנת תשל"ד, עם פרישת פרופ' מלמד, נתמנה צמ"ר ז"ל לראש החוג וכיהן בתפקיד זה עד לשנת תשל"ו.

במשך שנות עבודתו בצוותא למדנו להכיר את האיש ואת מידותיו, ואפשר לומר עליו את דברי הגמרא: 'ענוותן ושפל ברוך, שייף עייל, שייף ונפיק, וגריס באורייתא תדירא, ולא מחזיק טיבותא לנפשיה' (סנהדרין פח ע"ב). נעים סבר ונעים הליכות היה, חוט של חן משוך על פניו, ומלה טובה ומילתא דבדיחותא בפיו תדיר. במיוחד זכור אותו האיש לטוב בכל הקשור לקידום של מורי החוג, ובמסירות שאינה יודעת גבול, טיפל בעניינים אלו בזריזות ובמיומנות מבלי להשהות את העניינים אף לרגע קט. גם לתלמידיו התייחס כאב רחום לבניו, והם העריצוהו וחיבבוהו. עבודתו באוניברסיטה אף אפשרה לו לייחד את זמנו להוציא לאור את 'מדרש הגדול' לספר במדבר (158), שעליו שקד במשך עשר שנים (תשי"ז-תשכ"ז). בהוצאה זו השכיל המהדיר להפריד בין עיקר לטפל בציון המקורות על ידי אמצעי פשוט ביותר, וכך הוא כותב: 'ציינת' תחילה את המקור העיקרי ואחריו את המקורות המקבילים' (מבוא, עמ' 16). ניתנה האמת להיאמר, שרבים הם המחברים, אפילו בימינו, המגבכים מראי-מקומות למקבילות זה על גבי זה, ואין הקורא יודע מהו מקורו ומהי מקבילתו העיקרית של המאמר הנדון. בקיאותו העצומה של צמ"ר במדרשות ובספרות הגאונים עמדה לו לקבוע את מקורם של אלפי מאמרים ובטוב טעם ודעת אף ציין לספרות המדעית הנוגעת לעניין. אף מבואו המפורט לספר זה קובע ברכה לעצמו, ולפי שעה, זהו המבוא החשוב ביותר לילקוט תימני דנן.¹⁰ בענוותנותו הזכיר צמ"ר, שזכות ראשונים בהוצאת ספר זה שייכת להרב שלמה פיש (מבוא, עמ' 15). ברם, כל מי שישווה בין שתי ההוצאות המקבילות יעמוד מיד על יתרונותיה וסגולותיה של מהדורת רבינוביץ.

הוא אף נסע וביקר בספריות החשובות שבחוץ לארץ והשקיע את כל מרצו בחיפושים בין שרידי הגניזה הקהירית. בנסיעות אלו העלה צמ"ר בחכתו פנינים יקרות מספרות ארץ-ישראל הקדומה: קטעי ירושלמי וספר המעשים, ממדרשי ההלכה וממדרשי האגדה, וכן שרידים חדשים מפיטי ינאי. אוצרות אלו, עם קטעים נוספים שנתגלו באוסף כתבי-היד מתימן של מר י"ל נחום בחולון, פרנסו את מאמריו בתחומים אלו לשנים הבאות, והיוו את היסוד לספרו 'גנזי מדרש' שפרסם בשנת תשל"ז (185). בספר זה ליקט וההדיר כ"ד קטעים מובחרים ומעולים, המצטיינים

10 ביני וביני פרסם " טובי עבודת מחקר מקיפה ביותר על המדרש הגדול. ראה חיבורו: המדרש הגדול — מקורותיו ומבנהו, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, א-ב, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ד. ועיין שם, עמ' 35-39 (ביקורת על מהדורת צמ"ר).

בלשונם הקמאית ובכתיב הארץ-ישראלי המקורי. קטעים אלו נובעים ממכילתא, ספרא וספרי, שיר השירים רבה וזוטא, איכה רבתי, מדרש פנים אחרות למגילת אסתר, מדרש שמואל, מדרש משלי וסדר אליהו רבה. למעשה, צמ"ר הוא הראשון שפרסם קטעים איכותיים כאלה בעיבוד מדעי מלא מתוך המדרשים הקיימים, ועל אלה אף הוסיף קטעים אחדים בעלי תוכן מקורי מתוך המדרשים הנעלמים (סימנים ה; ז; ח; טו; טז; כ). בטיפולו הדקדקני והיסודי בקטעים אלו זכה להוצאתם של 'גוילים בלים ... שהחוקר מנתחם באיזמל של הבקורת, ההשוואה והאנליזה'. ויש לציין, שמובאה זו לקוחה מהקדמתו של צמ"ר לספרו הראשון על חסידות פולין שנכתב בשנת תרצ"ב, מ"ה שנים לפני 'גנוי מדרש' ומסתבר שכבר אז הכיר האברך החסידי הצעיר את פרסומי הגניזה.¹¹

אך, ללא ספק, גולת הכותרת של מפעלו המדעי היא ההוצאה החדשה והמשוכללת של פיוטי ינאי: 'מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים' בשני חלקים המחזיקים כמעט אלף עמודים שיצאה לאור בשנים תשמ"ה-תשמ"ז (197, 200). הוצאה זו, שזכתה בפרס ביאליק לחכמת ישראל לשנת תשמ"ח, כוללת עיבוד מעולה של כל פיוטי ינאי הוודאיים, מלווים בפירוש מפולש הפורס לפנינו את משמעותם של הפיוטים על פי מקורותיהם, בצירוף סיכומים נאים של תוכן הפיוטים בראש כל סדר. פיוטים אלו הוהדרו בידי צמ"ר על פי כל כתבי-היד שהשיגה ידו באותה שעה, ואחדים מהם, אף היה הראשון שזיהה ופענח. לצורך חיבור זה השתמש ביותר ממאתיים קטעי גניזה עתיקים, הפזורים בכל אוספי הגניזה הידועים, רובם קרועים ובלויים. את המלאכה העצומה הזאת, כולל אפאראט מלא של חילופי נוסחאות העמים על שכמו בהיותו בגיל העמידה, ורק בהגיעו קרוב לגבורות ראה בתוצאות עמלו. רמז-מה לשקדנותו של המחבר ניתן לדלות מן המפתחות המפורטים המלווים את הכרך השני, ושם ציונים לאלפי מקורות מן המקרא, הספרות התלמודית, המדרשים הגדולים והקטנים, הילקוטים, ספרות הגאונים והראשונים וספרות חיצונית. בכלל, חייבים אנחנו תודה גדולה למנוח על שעיתר את ספריו במפתחות מפורטים ביותר, הכוללים רשימות מקורות, מלים ולשונות שונים, ענייני כתיב, דקדוק וכדומה, וכל אלה מעשה ידיו בתבונה.

בשנה האחרונה נסגר המעגל. אור ליום ה', א' בתמוז תשנ"א, נפטר פרופ' צ"מ רבינוביץ לבית עולמו. אולם, טרם צאתו את העולם הזה לעולם שכולו טוב, זכה להגשים את מפעל חייו במלוא מובן המלה; ספרו הגדול והמסכם 'חסידות פולין' המחזיק כ-600 עמוד, הושלם והוכן לדפוס (205). בספר הזה דן המחבר ז"ל בראשוני האדמו"רים וממשיכיהם על רקע התקופה ובעיותיה. בחיבור מונומנטאלי זה, שהוא פרי-עמל של עיון ומחקר של קרוב לשישים שנה, אף גילה צמ"ר מקורות נעלמים בכתיב-יד ותעודות חדשות, מהם כתובים פולנית ונוגעים לראשית החסידות

11 אני משער שבדבריו דלעיל רמז לספרו של ל' גינצבורג, גנוי-שעכטער, א — קטעי מדרש והגדה (מן הגניזה שבמצרים), ניו יארק תרפ"ח, והשווה לריש הקדמתו של צמ"ר לגנוי מדרש.

שם. אנו מקווים שחיבור זה, העתיד לשמש ספר מופת בחקר החסידות, יראה אור במהרה.

כאשר אמרתי לפני־כן 'נסגר המעגל' לא היה זה ביטוי בעלמא. צאו וראו שיצירתו הרוחנית של צמ"ר עשויה מעגלים-מעגלים ובנויה בניין סימטרי להפליא, כאילו על פי תכנית-אב מסודרת ומחושבת. ראשיתה בספר על אחד מגדולי חסידות פולין (תרצ"ב) וסיומה במלאות שישים שנה במדויק, על ידי חיבור מונומנטאלי מסכם על חסידות פולין (תשנ"א). במעגל השני אנו מוצאים את מחקרי ינאי, המאמר הראשון פורסם בתשט"ז, וסיומו, כעבור כשלושים שנה, בהוצאת המופת של כל פיוטי ינאי (תשמ"ה-תשמ"ז). ובתווך, הציר המרכזי — חקר המדרש — שיש לראות בו את מקצועו האקדמי העיקרי של המנוח, שעליו שקד בהתמדה במשך עשרים שנה, החל מראשית עיסוקו ב'מדרש הגדול' (תשי"ז) וכלה בגנזי מדרש (תשל"ז). אי-אפשר שלא להתפעל ממגוון התחומים שבהם עסק ומן ההיקף הרחב של ידיעותיו, תופעה שהיא נדירה למדי בעידן ההתמקצעות שאנו רגילים בו: מקרא — משנה — מדרש — הלכות — הגדות — פיוטות — לשון חז"ל — ספרות ימי הביניים — קבלה — חסידות — היסטוריה.

ווי חסרא ארעא דישראל גברא רבה.
הוי עניו,
הוי חסיד,
צאצאם של צדיקים, בן של קדושים.
עין טובה,
נפש שפלה,
רוח נמוכה.
לב טוב,
יצר טוב,
חלק טוב.¹²

זכרונו לברכה לחיי העולם הבא!

מ"ב לרנר

12 'עניו' לפני 'חסיד' דווקא וכן הוא במקור הקדום ביותר להספד זה, תוספתא סוטה יג, ג-ד, מהדורת ליברמן, עמ' 231. ועיין: מ' הירשמן, 'עניו ותלמיד', מחשבת חז"ל — דברי הכנס הראשון, חיפה תש"נ, עמ' 62-63; וראה מה שכתבתי בהד החינוך, כך לו, חוב' לט (תשכ"ג), עמ' 7-9.

לעניין 'בן של קדושים', ראה: א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ד"צ, ירושלים תשכ"ד, עמ' 891. על 'חלק טוב', עיין: ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ז (יט ע"ג). והשווה ברכות פ"ד ה"ב (ז ע"ד). על 'חלק טוב' בגן עדן, עיין מה שכתבתי במחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 224.

פרסומי צבי מאיר רבינוביץ

הרשימה נערכה על פי סדר הזמנים של פרסום הדברים.

וכך נדפסו הפרסומים בכל שנה ושנה:

- א. ספרים — שמותיהם נדפסו באות עבה; שאר פרטיהם באות קטנה, כגון מס' 1, 18, 24;
- ב. מאמרים שנתפרסמו בתקופונים ובקובצי יובל וזיכרון — סדרם סדר האל"ף-בי"ת של כותרותיהם; הכותרות נדפסו באות רגילה; שם אכסנייתם ושאר פרטיה — באות קטנה, כגון מס' 3, 84, 174 (על דרך הדפסת ביקורת-ספרים, ראה להלן, סעיף ד);
- ג. ערכים באנציקלופדיות — שם הערך נדפס בין מירכאות יחידות ובאות רגילה; שאר הפרטים — באות קטנה, כגון מס' 29, 49, 50;
- ד. רשימות שנתפרסמו בעיתונות היומית והשבועית — רובן, ביקורת-ספרים, מיעוטן, דברי זיכרון ורשימות קצרות אחרות, והן כולן סדורות על פי תאריכיהן. כותרותיהן נדפסו באות רגילה; שם אכסנייתן ושאר פרטיה — באות קטנה; הפרסום המבוקר, על כל פרטיו, נדפס בסוגריים מרובעים ובאות רגילה, כגון מס' 8, 23, 26, 27.
- ה. אפניות אהדי נדפסו בסופי הפריטים בסוגריים עגולים ובאות קטנה, כגון מס' 9, 13.

תרצ"ב

1. ר' יעקב יצחק מפשיסחה — 'היהודי הקדוש': זמנו חייו ותורתו
פיטרוקוב תרצ"ב, 148 עמ'.
(למהדורה השנייה ראה להלן, מס' 121).

תרצ"ה

2. יחס הקבלה והחסידות אל הרמב"ם
י"ל הכהן פישמן (עורך), רבנו משה בן מימון — קובץ תורני מדעי, ירושלים תרצ"ה, עמ'
רעט-רפז.

3. ערך הצדיק בתורת רבי שמחה בונם מפשיסחה
ההד, שנה י, חוברת ב (מרחשוון תרצ"ה), עמ' כז-ל.

תרצ"ז

4. מדברי גדולינו — א. 'החתם סופר' ז"ל ויחסו למשטר המדיני והחברתי
הנוכחי
ההד, שנה יב, חוברת א (תשרי תרצ"ז), עמ' כח.

תרצ"ח

5. המסתורין שבשירת רבי משה חיים לוצאטו
סיני ג (תרצ"ח), עמ' תכב-תלא.
6. ספר חדש על החנוך הדתי
[י"א וולגמוט, יסודות חנוך הדת לדור, ריגה 1937]
הד החנוך, שנה יב, גיליון ו (א' אדר א' תרצ"ח), עמ' 109-111.

תרצ"ט

7. על ערכו הפדגוגי של תרגום התלמוד לעברית
[תלמוד בבלי, מסכת פסחים, עברית עם פירוש והערות מאת יוסף
פרומוביץ, בילגורי תרצ"ז; מסכת ברכות (ג' פרקים) בצירוף המקור
הארמי, עם פירוש והערות מאת יוסף פרומוביץ, ורשה תרצ"ח]
הד החנוך, שנה יב, גיליון טז (ל' תשרי תרצ"ט), עמ' 306-308.
8. המהר"ל מפרג — מוכיח ומחנך לדורות
[א' גוטסדינר (עובדיה), הארי שבחכמי פרג — המהר"ל: תולדות חייו,
השקפותיו ודעותיו. הדפסה מיוחדת מתוך 'אזכרה', מחלקה ד (י"ל
הכהן פישמן עורך), ירושלים תרצ"ח]
הצופה, ב' אייר תרצ"ט (21.4.39).

ת"ש

9. רבי שמחה בונם מפשיסחה
סיני ז (ת"ש), עמ' קנג-קנו; רפ-רפה.
(ראה להלן, מס' 13, 14, 18).
10. הרהורי תשובה בפדגוגיה העברית החדשה
[ח"י רות (עורך), על החנוך התיכוני העברי בא"י, ירושלים 1939]
הצופה, כ"א תשרי ת"ש (4.10.39).

תש"א

11. המורה והסופר — לזכרו של ד"ר אברהם עובדיה ז"ל במישור, כרך ב, גיליון לו—לז (תמוז תש"א, 18.7.41), עמ' יג.
12. ספר רש"י
[י"ל הכהן פישמן (עורך), ספר רש"י — קובץ תורני מדעי יוצא לאור לזכר מלאת 900 שנה להולדת רש"י, ירושלים תש"א]
במישור, כרך ב, גיליון מד (אלול תש"א, 12.9.41), עמ' יד—טז.
13. רבי שמחה בונם מפשיסחה (המשך)
סיני ח (תש"א), עמ' פו—פח; קנט—קסג; ט (תש"א), עמ' רלא—רלז; שיא—שיז; שמז—שנג.
(ראה לעיל, מס' 9 ולהלן, מס' 14, 18).

תש"ב

14. רבי שמחה בונם מפשיסחה (המשך)
סיני י (תש"ב), עמ' נ—ע; שכו—שלא; יא (תש"ב), עמ' נ—נג.
(ראה לעיל, מס' 9, 13 ולהלן, מס' 18).

תש"ג

15. אגרות צדיקים
במישור, שנה ד, גיליון קמ"ו (כ"ג שבט תש"ג, 28.1.43), עמ' ו—ז.

תש"ד

16. לחורבן החסידות בפולין
ארשת, ירושלים תש"ד, עמ' סד—סט.
17. בספרות החסידית
[מגלה סתרים לר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, מהדורת נ' בן-מנחם, ירושלים תש"ד]
הצופה, ו' אלול תש"ד (25.8.44).

תש"ה

18. ר' שמחה בונם מפשיסחה — חייו ותורתו
ירושלים תש"ה, 86 עמ'.
(ראה לעיל, מס' 9, 13, 14).
19. ר' אליהו גוטמכר כבעל מופת
במישור, כרך ו, גיליון רל (ז' כסליו תש"ה, 23.11.44), עמ' ו.

20. לבעית היחסים בין החסידות וההשכלה
 [ר' מאהלער, דער קאמף צווישען השכלה אין חסידות אין גאליציע,
 ניו-יורק 1942]
 הצופה, כ"ג ניסן תש"ה, (6.4.45).

תש"ו

21. לקורות למוד המשנה
 החנוך, תש"ו, עמ' 162–173.
22. שירי ר' יהודה הלוי לעם
 [שירי ר' יהודה הלוי — הוצאה לעם, מהדורת ש' ברנשטיין, ניו-יורק
 תש"ה]
 הצופה, ג' טבת תש"ו (7.12.45).
23. הליכות שבא
 [ר' שלמה אלמולי, הליכות שבא, מהדורת ח' ילון, ירושלים תש"ה]
 הדואר, שנה כה, גיליון י (ט' שבט תש"ו, 11.1.46), עמ' 249.

תש"ז

24. המגיד מקוד'ניץ — חייו ותורתו
 תל-אביב תש"ז, 156 עמ'.
25. בשדה ספר
 [מ"ש סלונים, תולדות משפחת הרב מלאדי, תל-אביב תש"ז]
 הצופה, י"א סיוון תש"ז (30.5.47).
26. ספר החסידות
 [י' וורפל, ספר החסידות — מאה צדיקים, תל-אביב תש"ז]
 הצופה, ט"ז תמוז תש"ז (4.7.47).

תש"ח

27. המדרש הגדול
 [מדרש הגדול על... ספר בראשית, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ז]
 הצופה, י"ב שבט תש"ח (23.1.48).
28. תורת הקבלה של האר"י ור' חיים ויטאל
 [תורת הקבלה של רבי יצחק אשכנזי — אר"י ורבי חיים ויטל, מהדורת
 ש"א הורודצקי, תל-אביב תש"ז]
 הצופה, ו' אלול תש"ח (10.9.48).

תש"ט

29. 'ר' אהרן מסטרוסילה'
האנציקלופדיה העברית, א, ירושלים תש"ט, טור 599-600.
30. מגלות גנוזות
[א"ל סוקניק, מגילות גנוזות — מתוך גניזה קדומה שנמצאה במדבר יהודה: סקירה ראשונה, ירושלים 1948]
הצופה, כ"א תשרי תש"ט (24.10.48).
31. מלחמת נפוליון בארץ והכרותו על מדינת ישראל — מאה חמשים שנה למצור על עכו
הצופה, כ"ד מרחשוון תש"ט (26.11.48).
32. זכור את אשר עשה לך עמלק
[א' עברלין, את אשר ראיתי, תל-אביב 1948]
הארץ, 17.12.48.
33. שיטה חדשה בחקר דברי ימי ישראל
[ב"צ כץ, פרושים, צדוקים, קנאים, נוצרים — שיטה חדשה בחקר דברי ימי ישראל, תל-אביב תש"ח]
[ראה להלן, מס' 35].
הצופה, ו' טבת תש"ט (7.1.49).
34. נפוליון ומדינה יהודית
[נ"מ גלבר, נפוליון ה-I וארץ ישראל, ירושלים תש"ח]
הארץ, 14.1.49.
35. האם היו שני מיני צדוקים
(תשובה להשגותיו של בן ציון כץ על דברי הביקורת, לעיל, מס' 33).
הצופה, י"ב שבט תש"ט (11.2.49).
36. ספר חדש לרמב"ם
[ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם, ניו-יורק תש"ח]
הצופה, ה' סיוון תש"ט (2.6.49).
- ## תש"י
37. 'משנה תורה' לרמב"ם
[משנה תורה לרמב"ם, ספר שני, אהבה, מפורש על-ידי הרב ש"ת רובינשטיין, תל-אביב תש"ט]
הצופה, ז' תשרי תש"י (30.9.49).

38. כתבי אברהם ברלינר
[א' ברלינר, כתבים נבחרים (תרגמו מגרמנית: י"א זידמן וי' בלומברג),
ירושלים תש"ט]
הצופה, כ"ח תשרי תש"י (21.10.49).
39. אזנים לתורה — להופעת הכרך השני של האנציקלופדיה התלמודית
הצופה, י"ח כסליו תש"י (9.12.49).
40. ר' זוסיא מהאניפולי — במלאת 150 שנה לפטירתו (ב' שבט תק"ס—ב' שבט
תש"י)
הצופה, ב' שבט תש"י (20.1.50).
41. גנזי תימן — על הועד לחשיפת גנזי תימן
הצופה, ז' אדר תש"י (29.2.50).
42. דרכי האגדה
[י' היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תש"י]
הצופה, כ' ניסן תש"י (7.4.50).
43. מדרשים גנוזים
[ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, א, ירושלים תש"י]
הצופה, ד' אייר תש"י (21.4.50).
44. המגלות הגנוזות לאור ההלכה
[א"ל סוקניק, מגילות גנוזות — מתוך גניזה קדומה שנמצאה במדבר
יהודה: סקירה שניה, ירושלים 1950].
הצופה, ה' סיון תש"י (21.5.50).
45. ללשונות הרמב"ם
[א"ה הילביץ, ללשונות הרמב"ם, ירושלים תש"י]
הצופה, כ"ד סיון תש"י (9.6.50).
46. ספר היובל לר' י. נ. אפשטיין
[ע"צ מלמד (עורך), ספר היובל לכבוד יעקב נחום אפשטיין, ירושלים
תש"י]
הצופה, י"ד אב תש"י (28.7.50).
47. עיונים לתולדות הסנהדרין
[א"א פינקלשטיין, הפרושים ואנשי כנסת הגדולה, ניו-יורק תש"י]
הצופה, כ"ח אב תש"י (11.8.50).

תשי"א

48. המשנה לנוער — דרכי הוראתה וערכה החינוכי
ירושלים תשי"א, 186 עמ'.
49. 'אלטר מגור'
האנציקלופדיה העברית, ג, ירושלים תשי"א, טור 531–532.
50. 'ר' אלימלך בן אלעזר ליפמן מליז'נסקי'
האנציקלופדיה העברית, ג, ירושלים תשי"א, טור 570–571.
51. כתבי ר' אברהם אפשטיין
[כתבי ר' אברהם עפשטיין, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"י]
הצופה, י' מרחשוון תשי"א (20.10.50).
52. מחקרים בתקופת בית שני
[פ' חורגין, מחקרים בתקופת בית שני, ניו-יורק תש"י]
הצופה, כ"ז טבת תשי"א (5.1.51).
53. חבור התשובה לר' מנחם
[חבור התשובה לרבנו מנחם ב"ר שלמה המאירי, מהדורת א' סופר וש"ק
מירסקי, ניו-יורק תש"י]
הצופה, י"ט שבט תשי"א (26.1.51).
54. הדביר — קובץ לתורה ולחכמת ישראל
[מ"י זק"ש וד"נ ברייקר (עורכים), הדביר — קובץ לתורה ולחכמת
ישראל לזכרו של הקדוש אביגדור אורנשטיין ז"ל, ירושלים תשי"א]
הצופה, ג' אדר א' תשי"א (9.2.51).
55. 'זמנים'
[מ"י זק"ש, 'זמנים' — חדושים וביאורים בלווי מקורות למנהגי הזמנים
והלכותיהם, ירושלים תשי"א]
הצופה, ט"ו אדר ב' תשי"א (23.3.51).
56. תלפיות
[ש"ק מירסקי (עורך), תלפיות — רבעון לענייני הלכה אגדה ומוסר
היהדות, שנה ה, חוברת א–ב, ניו-יורק תשי"א].
הצופה, כ"ח ניסן תשי"א (4.5.51).
57. תולדות היהודים במצרים ובסוריה
[א' אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב, ירושלים תשי"א]
הצופה, כ"ו אייר תשי"א (1.6.51).

58. ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס
 [ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, למלאת לו שבעים שנה, נזרק
 תש"י]
 הצופה, ב' תמוז תשי"א (6.7.51).
59. מלילה
 [א' רוברטסון ומ' ולנשטיין (עורכים), מלילה — קובץ מחקרים, ג-ד,
 מנצי'סטר תש"י]
 הצופה, ט"ז תמוז תשי"א (20.7.51).
60. שלוחי ארץ ישראל
 [א' יערי, שלוחי א"י: תולדות השליחים מהארץ לגולה, מחורבן בית שני
 ועד המאה ה-19, ירושלים תשי"א]
 הצופה, כ' אלול תשי"א (21.9.51).

תשי"ב

61. להוראת מקורות האגדה
 החנוך, תשרי תשי"ב, עמ' 196–202.
62. מבוא התלמוד
 [י' פורת, מבוא התלמוד למסכתות גיטין, א-ב, בבא קמא, בבא מציעא
 וסנהדרין, ס"ט לואיס-קליולאנד תש"ב-תשי"א]
 הצופה, ו' טבת תשי"ב (4.1.52).
63. ספר החנוך
 [ספר החנוך, מהדורת ח"י שעוועל, ירושלים תשי"ב]
 הצופה, כ"ה תמוז תשי"ב (18.7.52).

תשי"ג

64. הוראת תורה בביה"ס התיכון — ליובל העשור של הגליונות לעיון בפרשת
 השבוע בעריכת ד"ר נחמה ליבוביץ
 החנוך, טבת תשי"ג, עמ' 84–87.
65. ספר הבהיר
 [ספר הבהיר, עם באור אור הבהיר, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים
 תשי"א]
 הדואר, שנה לב, גיליון י (כ"ט טבת תשי"ג, 16.1.53), עמ' 184–185.

66. בתקופת המשנה והתלמוד
 [ג' אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב
 תשי"ג]
 הארץ, 14.8.53.
67. כלי החרס העתיקים
 [י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג]
 הארץ, 18.9.53.

תשי"ד

68. להוראת חלקי ההלכה שבתורה
 מעינות ד (תשי"ד), עמ' 69–74.
69. פירושו של לוי למשנה
 [א' לוי, משנה מפורשת, סדר מועד, תל-אביב תשי"ג]
 הארץ, 11.12.53.
70. ספרות על חסידות
 1. [א' מרכוס, החסידות (תרגם מגרמנית: מ' שנפלד), תל-אביב תשי"ד];
 2. [י' אלפסי, הרבי מקוצק — חייו ותורתו, תל-אביב תשי"ב]
 הארץ, 19.3.54.
71. אנתולוגיה מקראית
 [ג' אלקושי (עורך), אנתולוגיה מקראית — התנ"ך בראי הספרות
 העברית החדשה, תל-אביב תשי"ד]
 הארץ, 9.4.54.
72. אגרות בעל התניא ובני דורו
 [ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג]
 הצופה, ו' ניסן תשי"ד (9.4.54).
73. ספרים מתחום החסידות
 1. [א"י פרידמן, מגדולי החסידות — האדמו"ר מרוזין, ירושלים
 תשי"ג]; 2. [א"ש הכהן, וצוה הכהן, ירושלים תשי"ג]; 3. עטרת ישראל
 — ישראל בר אברהם מבאפאלי, ירושלים תשי"ג; 4. ד' הירש, עשרה
 למאה מכבוד המגיד מישרים, ירושלים תשי"ג]
 הארץ, 7.5.54.
74. מלחמת השם
 [רבינו אברהם בן הרמב"ם, מלחמות השם, מהדורת ר' מרגליות,
 כז

ירושלים תשי"ג

הצופה, ד' אייר תשי"ד (7.5.54).

75. מדרש ויקרא רבה
[א] פרשיות א–יא, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים
תשי"ג
הארץ, 16.7.54.

תשט"ו

76. מדרשים מהגניזה
[ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשי"ג]
הארץ, 1.10.54.
77. אוצר האגדה
[מ"ד גרוס, אוצר האגדה, א–ג, ירושלים תשי"ד]
הארץ, 24.12.54.
78. עמודי המחשבה הישראלית
[ש"ב אורבך, עמודי המחשבה הישראלית: חמש דמויות בפילוסופיה,
ב, ירושלים תשט"ו]
הצופה, ל' ניסן תשט"ו (22.4.55).
79. ספרים לחקר המסתורין והחסידות
1. ר' מרגליות, ספר זהר חדש, ירושלים תשי"ג; 2. רבי חיים ויטאל
— ספר החזיונות, מהדורת א"ז אשכלי, ירושלים תשי"ד; 3. א' פרנק, ר'
מאיר יחיאל מאוסטרובצה — חייו שיטתו ותורתו, תל-אביב תשי"ג]
הארץ, 13.5.55.
80. משנה תורה דפוס רומי
[משנה תורה, מהדורת י"ל הכהן מימון, ירושלים תשט"ו]
הארץ, 29.7.55.
81. ר' שאול חנא קוק ז"ל
הארץ, 18.8.55.
82. להוראת ההלכה והאגדה
1. ע"צ מלמד, פרשיות מאגדות התנאים, ירושלים תשט"ו; 2. י' שכטר,
מבוא לתלמוד לבתי ספר תיכוניים, תל-אביב תשי"ד; 3. י"ל גירשט,
תחנות בספרות ישראל, ירושלים תשי"ד]
הארץ, 28.8.55.

תשט"ז

83. להוראת מדרשי האגדה
מעיונות ה (תשט"ז), עמ' 147–159.
(ראה להלן, מס' 105).
84. מקורות ופירוש לקרובה של ינאי [לסדר 'אחר הדברים האלה במחזה'
(בראשית טו, א)]
תרכיץ כה (תשט"ז), עמ' 290–300.
85. אפלטון ודעות קדמוניו
הארץ, 4.11.55.
86. בעלי התוספות
[א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשט"ו]
הדואר, שנה לה, גיליון ז (א' טבת תשט"ז, 16.12.55), עמ' 139.
87. ספרות 'יד ושם' לגולה
1. [ע' קורח, סערות תימן (ש' גרידי עורך), ירושלים תשי"ד; 2. ד"ס
ששון, מסע כבל (הקדים מבוא והעיר מ' בניהו), ירושלים תשט"ו; 3. א'
שטיינמן (עורך), אנציקלופדיה של גלויות (ב): בריסק דליטא, ירושלים
תשט"ו; 4. פ' קורנגרין (עורך), אנציקלופדיה של גלויות (ג): טרנופול,
ירושלים — תל-אביב תשט"ו]
הארץ, 13.1.56.
88. עברית כהלכה
[י' פרץ, עברית כהלכה, ב, תל-אביב תשט"ו]
הארץ, 2.3.56.
89. תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד
[ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב,
הוצאת הקיבוץ המאוחד תשט"ו]
דבר, 27.7.56.
90. ספרי הסטוריה מתקופת הרנסנס
1. [י' זנה, מפאוולו הרביעי עד פיוס החמישי, כרוניקה עברית מהמאה
ה-16, ירושלים תשי"ד; 2. י' כהן, ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי
בית אוטמאן הטוגר, חלק ג (ערך והקדים מבוא א' גרוס), ירושלים
תשט"ו]
הארץ, 27.7.56.

91. בשבילי ראשונים ואחרונים — תוספתא כפשוטה
[ש' ליברמן, תוספתא זרעים ותוספתא כפשוטה, א-ב, ניו-יורק תשט"ו]
הארץ, 17.8.56.
- תשי"ז**
92. משנה תורה, מהדורה מנוקדת עם פירוש לעם, ספר זמנים, כרך א (הלכות שבת ועירובין)
ירושלים תשי"ז, שי"ח עמ'.
93. 'ר' דב בר ("המגיד") ממזריץ"
האנציקלופדיה העברית, יא, ירושלים תשי"ז, טור 807-810.
94. 'ר' דב בר בן שניאור זלמן מליובוויץ"
האנציקלופדיה העברית, יא, ירושלים תשי"ז, טור 810-811.
95. המדרש הגדול
[מדרש הגדול על... ספר שמות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ז]
הארץ, 24.10.56.
96. ספר בוטשאטש
[י' כהן (עורך), ספר בוטשאטש — מצבת זכרון, תל-אביב תשט"ו]
הארץ, 4.1.57.
97. מאספים וספרי יובל
[1. סורא, ב, ירושלים תשט"ו-תשט"ז; 2. א' רוברטסון ומ' ולנשטיין (עורכים), מלילה — קובץ מחקרים, ה, מנצ'סטר תשט"ו]
הארץ, 15.3.57.
98. ספר על ר' עקיבא
[י' קנוביץ, רבי עקיבא, אוסף שלם של דברי ר' עקיבא בספרות התלמודית והמדרשית, ירושלים תשט"ז]
הארץ, 3.5.57.
99. רבם של חסידים — 'מתנגד'
[ר' יחזקאל שרגא הלברשטאם, דברי יחזקאל, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים תשי"ז]
הצופה, ב' אייר תשי"ז (3.5.57)
100. לחקר הזוהר
[1. ר' מרגליות, שערי זהר, ירושלים תשט"ז; 2. א' יעקובס, חוקת

התורה, ירושלים תשי"ז]
הארץ, 7.7.57.

101. מבואות לספרות התנאים
[י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים (ע"צ מלמד, עורך), תל-אביב
תשי"ז]
הארץ, 12.7.57.

102. פיוטים חדשים מן הגניזה
[על נהרות ספרד, קינות כמנהג ספרד על חורבן ירושלים ועל הפורענויות
עד גזרות קנ"א, ליסבון, מהדורת ש' ברנשטיין, תל-אביב תשט"ז]
הארץ, 9.8.57.

103. קידוש השם כמציאות יומיומית
[ספר חסידים לר' יהודה החסיד, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז]
הארץ, 23.8.57.

104. יד ושם למוסדות תורה ולקהלות באירופה
[ש"ק מירסקי, מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם, ניו-יורק
תשט"ז]
הארץ, 25.9.57.

תשי"ח

105. להוראת מדרשי האגדה (משה רבנו — מקבל התורה)
מעיוות ו (תשי"ח), עמ' 220–225.
(ראה לעיל, מס' 83).

106. מקורות ופירוש לקרובה של יניי [לסדר 'ומשה היה רועה' (שמות ג, א)]
תרכ"ז (תשי"ח), עמ' 39–60.

107. שאלות ותשובות זקני יהודה
[שאלות ותשובות זקני יהודה לר' יהודה אריה ממודינה, מהדורת ש'
סימונסון, ירושלים תשט"ז]
הארץ, 4.10.57.

108. מארץ מבוא השמש
[ח"ז הירשברג, מארץ מבוא השמש, ירושלים תשי"ז]
הארץ, 27.12.57.

109. פיוטים חדשים מן הגניזה
 [1. M. Wallenstein, *Some Unpublished Piyyutim from the Cairo*.]
 2. רפאל, ראשונים ואחרונים — פרקים
 בתולדות ישראל וספרותו, תל-אביב תשי"ז
 הארץ, 17.1.58.
110. ספרו האחרון של בן ציון כ"ץ
 [ב"צ כץ, רבנות חסידות השכלה: לתולדות התרבות הישראלית מסוף
 המאה ה"ט"ז עד ראשית המאה הי"ט, תל-אביב תשט"ז]
 הארץ, 14.3.58.
111. עברית כהלכה
 [י' פרץ, עברית כהלכה, ג, תל-אביב תשי"ח]
 הצופה, ח' אב תשי"ח (27.7.58).
- תשי"ט**
112. הקרובה של ינאי לויקרא טו, א (מקורות ופירוש)
 תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 279–302.
113. 'תורה שבע"פ: לימוד משנה'
 אנציקלופדיה חנוכית, ב, ירושלים תשי"ט, טור 1084–1085.
114. 'דנציגר' (שושלת 'אלכסנדר')
 האנציקלופדיה העברית, יב, ירושלים תשי"ט, טור 913–914.
115. ארבעה ספרים חדשים — גלגולו של נגון, גלגולו של ספר, גל-עד לבונים
 ולוחמים
 [1. זכרונות ש"א הורודצקי, תל-אביב תשי"ח; 2. א' יערי, מחקרי ספר
 — פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח; 3. נ' בן-מנחם,
 מספרות ישראל באונגריא, ירושלים תשי"ח; 4. י' רפאל (עורך),
 אנציקלופדיה של הציונות הדתית: אישים מושגים ומפעלים, ירושלים
 תשי"ח]
 הארץ, 26.9.58.
116. יד ושם לקהלות בגולה (לזכר לובלין)
 [נ' בלומנטל ומ' קוזין (עורכים), אנציקלופדיה של גלויות (ה): לובלין,
 ירושלים תשי"ז]
 הארץ, 28.11.58.

117. לזכרו של מנחם זולאי
 [ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ז, ירושלים — תל-אביב
 תשי"ח]
 הארץ, 17.4.59.
118. מהדורה של תורת כהנים מכת"י עתיק
 [תורת כהנים — על פי כתב יד רומי מנוקד (אססמאני מספר 66),
 מהדורת א"א פינקלשטיין, ניר-יורק תשי"ז]
 הצופה, ט' ניסן תשי"ט (17.4.59).
119. על ארבעה ספרים חדשים — תוך כדי קריאה
 [1. שמות רבה, מהדורת א"א הלוי, תל-אביב 1963; 2. י' נאכט, סמלי
 אשה: במקורותינו העתיקים, בספרותנו החדשה ובספרות העמים,
 תל-אביב תשי"ט; 3. י"י חסידה, אוצר מאמרי הלכה, ירושלים תשי"ט]
 הארץ, 30.4.59.
120. לחקר קהלות ישראל במזרח
 [ספונות: לחקר קהלות ישראל במזרח, ב, ירושלים תשי"ח]
 הארץ, 25.9.59.
- תש"ך
121. ר' יעקב יצחק מפשיסחה — 'היהודי הקדוש': זמנו חייו ותורתו
 מהדורה שנייה, תל-אביב תש"ך, 142 עמ'.
 (ראה לעיל, מס' 1).
122. 'הלברשטם, חיים בן אריה ליב'
 האנציקלופדיה העברית, יד, ירושלים תש"ך, טור 444–445.
123. על חמשה ספרים חדשים — תוך כדי קריאה
 [1. משלי, מהדורת א' ויזור, תל-אביב תשי"ח; 2. מדרש הגדול על...
 ספר במדבר, א, מהדורת ש' פיש, לונדון תשי"ח; 3. שאלות ותשובות
 להריטב"א, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשי"ט]
 הארץ, 27.11.59.
124. על 'היכל קוצק'
 [י' רוטנברג ומ' שינפלד (עורכים), הרבי מקוצק וששים גבורים סביב לו,
 תל-אביב תשי"ט]
 הצופה, כ"ז תמוז תש"ך (22.7.60).

125. מבוא למדרש ויקרא רבה
[מדרש ויקרא רבה: מבוא, נספחים ומפתחות, מהדורת מ' מרגליות,
ירושלים תש"ך]
הארץ, 29.7.60.
126. שאילתות דרב אחאי גאון
[שאילתות דרב אחאי גאון, בראשית — חלק ראשון, מהדורת ש"ק
מירסקי, ירושלים תש"ך]
הארץ, 19.8.60.
127. תשובות מהר"ם מרוטנברג
[תשובות פסקים ומנהגים מאת ר' מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנברג,
חלק שני, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ך]
הארץ, 21.9.60.

תשכ"א

128. עם חלופי תקופות
[ע' שוחט, עם חלופי תקופות: ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה,
ירושלים תש"ך]
הארץ, 16.12.60.
129. א. מ. הברמן בן ה-60
הארץ, 13.1.61.
130. עברית כהלכה
[י' פרץ, עברית כהלכה, תל-אביב תשכ"א]
הארץ, 14.7.61.
131. גאון התמימות — בקורת
[מ"מ ישר, החפץ חיים — חייו ופועלו, תל-אביב תשי"ח]
הארץ, 11.8.61.
132. ספרים על חסידות
1. ד' רבינוביץ, החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, ירושלים
תשכ"א; 2. מ' שנפלד, אמת מקאצק תצמח — ילקוט השלם לתורות
ואמרות של הרבי מקוצק, בני-ברק תשכ"א]
הארץ, 8.9.61.

תשכ"ב

133. מדרש 'אשת חיל' לרב משה בירב יוסף אלבלידה זצ"ל
י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן (ש' גרידי, עורך), תל-אביב תשכ"ב, עמ' 206–222; ועיין
שם, עמ' 242.
(ראה להלן, מס' 201).

134. מדרשי הלכה בפיוטי יניי (ספרא וספרי-דברים)
תרכ"ץ לא (תשכ"ב), עמ' 170–187.
(פורסם גם בחוברת נפרדת: מדרשי ההלכה ומדרשי האגדה בפיוטי יניי [פרק מתוך חיבור
לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה], ירושלים תשכ"א).

135. מעשה המנורה בפיוטי יניי — על פי הקרובות לסדרים 'ואתה תצוה'
'ו'בהעלותך את הנרות'
ש"י זיין ז"ו ורהפטיג (עורכים), מזכרת — קובץ תורני לזכרו של הרב יא"ה הרצוג, ירושלים
תשכ"ב, עמ' 582–596.

136. משנת הזוהר, כרך שני
[י' תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א]
הארץ, 24.11.61.

137. שערי תורת בבל
[ז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל (ע"צ מלמד, עורך), ירושלים תשכ"א]
הצופה, ה' אדר א' תשכ"ב (9.2.62).

138. ספרי עיון ועזר
1. ספר יוסיפון ליוסף בן גוריון הכהן, מהדורת ח' הומינר, ירושלים
תשכ"א; 2. פחד יצחק לר' יצחק לאמפרונטי (ש' אשכנזי, עורך),
ירושלים תשכ"ב; 3. י' היינימן, שעורים במשנה: ראש השנה, תענית,
מגלה, ירושלים תשכ"ב]
הארץ, 24.4.62.

תשכ"ג

139. הימנון לתורה מאת הפייטן יניי
יובל, קובץ לעיון והגות, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 1–8.

140. קרובת יניי לשמות ז, ח ובעיית קדמותם של מדרשי תנחומא-ילמדנו
בר-אילן א (תשכ"ג), עמ' 207–219.

141. תולדות ההלכה התלמודית
[ב' דה-פריס, תולדות ההלכה התלמודית, תל-אביב תשכ"ב]
הארץ, 26.10.62.

142. הלכות הנגיד
[הלכות הנגיד. מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ב]
הארץ, 28.12.62.
143. מתוך גנזי תימן
[י"ל נתום, מצפונות יהודי תימן (ש' גרידי. עורך), תל-אביב תשכ"ב]
הארץ, 3.5.63.
144. פשוטו של מקרא ומדרשו
[ש' כשר (עורך), פשוטו של מקרא, א, ירושלים תשכ"ג]
הארץ, 14.6.63.
145. פסיקתא דרב כהנא
[פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלכאום, ניו-יורק תשכ"ב]
הארץ, 23.8.63.
146. ספר חנוך ילון
[ש' ליברמן, ש' אברמסקי, י' קוטשר וש' אש (עורכים), ספר חנוך ילון
— קובץ מאמרים במלאות לו 70 שנה, ירושלים תשכ"ג]
הארץ, 13.9.63.
- תשכ"ד**
147. מקורות ופירוש לקרובת יניי לסדר 'זשרי אשת אברהם' (בראשית טז, א)
סורא ד (תשכ"ד), עמ' 447–466.
148. קטע של משנה וירושלמי שביעית
בר-אילן ב (תשכ"ד), עמ' 125–133.
(ראה להלן, מס' 176).
149. שבת בפיוטי יניי
מחניים, פה–פו, תשכ"ד, עמ' 190–192.
150. ערוגת הבשם
[ספר ערוגת הבושם לר' אברהם בן עזריאל, מהדורת א"א אורבך, ג–ד,
ירושלים תשכ"ג]
הארץ, 17.7.64.
151. מדרכנד ועד תימן
[מ' בניהו (עורך), ספר זכרון ליצחק בן צבי, ירושלים תשכ"ד]
הארץ, 4.12.64.

תשכ"ה

152. הלכה ואגדה בפיוטי ינאי — מקורות הפייטן לשונו ותקופתו
ירושלים תשכ"ה, פ+288 עמ'.

153. 'חיות, צבי הירש'

האנציקלופדיה העברית, יז, ירושלים תשכ"ה, טור 351.

154. התפילה בתקופת התנאים והאמוראים

[י' היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד]

הארץ, 26.2.65.

155. שבת ומועדי ישראל

[ח' לשם, שבת ומועדי ישראל, א-ב, תל-אביב תשכ"ה]

הארץ, 10.9.65.

תשכ"ו

156. כהן בעבודתו (100 שנה לפטירת התפארת שלמה — ר' שלמה הכהן
מראדומסק)

הצופה, ו' אדר תשכ"ו (18.3.66).

157. מקורות ילקוט שמעוני לנביאים וכתובים

[מקורות ילקוט שמעוני, מהדורת ד' היימן, ירושלים תשכ"ה]

הארץ, 25.3.66.

תשכ"ז

158. מדרש הגדול על... ספר במדבר על פי כתבי יד עם מבוא, חילופי נוסחאות
והערות

ירושלים תשכ"ז, 18 + תר"ו עמ'.

159. על יחסו של הפייטן ינאי לספרות ההיכלות והמרכבה

תרכיץ לו (תשכ"ז), עמ' 402-405.

160. פירוש ומקורות לקרובת ינאי לסדר ויהי כל הארץ (בראשית יא 1)

בר-אילן, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 138-159.

תשכ"ח

161. דברי ימי ראדומסק

ספר ראדומסק — ספר יזכור לקהילת ראדומסק והסביבה, תל-אביב 1967, עמ' 19-29;

52-43.

162. השושלת הראדומסקאית
 ספר ראדומסק — ספר יזכור לקהילת ראדומסק והסביבה, תל-אביב 1967, עמ' 75–94.
163. סביבת ראדומסק
 ספר ראדומסק — ספר יזכור לקהילת ראדומסק והסביבה, תל-אביב 1967, עמ' 485–495.
164. על תולדות האר"י
 [מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז]
 מאזנים, כרך כו, חוברת ב (תשכ"ח), עמ' 145–147.
165. קטעי ספרא (תורת כהנים) בנוסח ארץ-ישראלי — עם ניקוד ופסקי טעמים
 בראילן ו (תשכ"ח), עמ' 9–21.
 (הדפסה חוזרת במס' 185, עמ' 15–26).
166. על קריאת התורה בביהכנסת
 J. Mann & I. Sonne, *The Bible as Read and Preached in the*
[Old Synagogue, II, Cincinnati, Ohio 1966
 הארץ, 27.10.67.
167. פשוטו של מקרא
 [ש' כשר (עורך), פשוטו של מקרא, ב, ירושלים תשכ"ח]
 הארץ, 17.5.68.
168. על ארבעה ספרים חדשים
 1.] מדרש רבא — בראשית רבה, מפורש ע"י מ"א מירקין, ג-ד,
 תל-אביב 1958; 2. ספר המצוות לרבנו משה בן מימון, מהדורת י'
 קאפח, ירושלים תשי"ח; 3–4. א' שטיינמן, באר החסידות: ספר
 הבעש"ט; המגיד ותלמידיו, תל-אביב תשי"ח]
 הארץ, 26.12.68.

תשכ"ט

169. משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס
 [י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה,
 תל-אביב תשכ"ח]
 מאזנים, כרך כז, חוברת ו (תשכ"ט), עמ' 463–464.
170. קרובת יניי לסדר 'שוב אל ארץ אבותיך' (מושלמת מתוך הגניזה) בצירוף
 ניקוד, חילופי נוסחאות, באור ומקורות
 ע"צ מלמד (עורך), ספר זכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 199–217.

171. שרידי קרובות ינני לסדרים נוספים
תרכיץ לח (תשכ"ט), עמ' 384–393.
172. שתי השלמות לפיוטי ינני (קטעים מתוך הקרובה לויקרא יט, כג והקרובה לויקרא כא, א)
דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 49–50.
173. פרופ' מ. מרגליות ז"ל — למלאת שנה לפטירתו
הארץ, 14.3.69.

תש"ל

174. קרובת ינני לסדר וישלח מתוך הגניזה: בצירוף ניקוד, חילופי נוסחאות וביאור
ש' אברמסון וא' מירסקי (עורכים), ספר חיים שירמן, ירושלים תש"ל, עמ' 347–362.

תשל"א

175. מדרש חדש לפרשת שמיני מתוך כת"י תימני
י"ל נחום, חשיפת גנוזים מתימן, תל-אביב תשל"א, עמ' כט–לז.
(נדפס גם להלן, מס' 183, 185, עמ' 51–59).

176. קטע של משנה וירושלמי שביעית (מכת"י תימני)
י"ל נחום, חשיפת גנוזים מתימן, תל-אביב תשל"א, עמ' יט–כח.
(הדפסה חוזרת של מס' 148).

תשל"ב

177. לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל
דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 321–324.
178. ספר המעשים לבני ארץ-ישראל — שרידים חדשים
תרכיץ מא (תשל"ב), עמ' 275–305.

תשל"ג

179. שרידי גניזה מן הירושלמי ומספר המעשים
ע' אבישר (עורך), ספר טבריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 350–353.
180. שרידי מדרש איכה רבה מן הגניזה
בראילין יא (תשל"ג), עמ' 69–80.
(נדפס גם להלן, מס' 185, עמ' 144–154).

תשל"ד

181. שרידי ירושלמי מן הגניזה
י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי (עורכים), ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן, תשל"ד,
עמ' 499–512.

תשל"ה

182. הארץ ופירותיה בפיוטי ינאי (לפי שרידי קרובה לא ידועה מתוך הגניזה)
א' סולטמן, מ"צ קדרי ומ' שורץ (עורכים), ספר ברוך קורצוויל, תל-אביב תשל"ה, עמ'
275–283.
183. השלמות לתורה שבעל פה
מ"מ כשר, תורה שלמה, כו, ירושלים תשל"ה, עמ' קסח–קסט.
(קטעים מתוך מס' 175, לעיל).

תשל"ו

184. היצירה המדרשית של יהודי תימן
יהדות תימן, פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' שסז–שעג.

תשל"ז

185. גנזי מדרש — לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד מן הגניזה
תל-אביב תשל"ז, X+323 עמ'.
186. מדרש איכה רבה בקטעי הגניזה
דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 437–439.
187. קרובת ינאי לסדר האזינו — קטעים מן הגניזה
צ' מלאכי וי' דוד (עורכים), שי להימן, מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, ירושלים
תשל"ז, עמ' 275–279.

תשל"ח

188. מקורות ותעודות לתולדות החסידות בפולין
סיני פב (תשל"ח), עמ' פב–פו.
189. קטעי גניזה למדרשי משלי
י"ד גילת וא' שטרן (עורכים), מכתם לדוד — ספר זכרון להרב דוד אוקס ז"ל
(תרט"ב–תשל"ה), רמת-גן תשל"ח, עמ' 106–109.

תשל"ט

190. קטעי גניזה מפרקי דרבי אליעזר
בר-אילן טז–יז (תשל"ט), עמ' 100–111.

תש"ם

191. ערכם של קטעי הגניזה לחקר התלמוד והמדרש
תעודה א (תש"ם), עמ' 33–39.

תשמ"א

192. נוסח התפלה של יהודי פרס
[נוסח התפלה של יהודי פרס, מהדורת ש' טל, ירושלים תשמ"א]
הצופה, ד' אייר תשמ"א (8.5.81).

תשמ"ב

193. עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל — מוקדש לפרופ' עזרא ציון
מלמד
י"ד גילת, ח"י לוי וצ"מ רבינוביץ (עורכים)
רמת-גן תשמ"ב, 400 עמ'.

194. קרובת ינאי לסדר אמור אל הכהנים (ויקרא כא, א) מושלמת מתוך הגניזה
עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (לעיל, מס' 193), עמ' 363–375.

195. מגנזי תימן

- [י"ל נחום, מיצירות ספרותיות בתימן (י' טובי, עורך), חולון תשמ"א]
הצופה, כ"ב כסליו תשמ"ב (18.12.81).

תשמ"ג

196. לצורתו הקדומה של מדרש שיר השירים רבה (לפי קטעי הגניזה)
תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 83–90.

תשמ"ה

197. מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים: כרך ראשון — מבוא, הקרובות
לבראשית, לשמות ולויקרא
ירושלים תשמ"ה, 508 עמ'.
(ראה להלן, מס' 200).

תשמ"ו

198. מחקר על הכתובה הארץ-ישראלית
M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo*
[*Geniza Study, I-II*, Tel Aviv & New York 1890–1981
תרכיץ נה (תשמ"ו), עמ' 456–462.
199. צוהר לחשיפת גנוזי תימן
[י"ל נחום, צוהר לחשיפת גנוזי תימן (י' טובי, עורך), תל-אביב תשמ"ו]
הצופה, ד' תמוז תשמ"ו (11.7.86).

תשמ"ז

200. מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים: כרך שני — הקרובות לבמדבר,
לדברים ולמועדים, מפתחות
ירושלים תשמ"ז, 444 עמ'.
(ראה לעיל, מס' 197).
201. מדרש אשת חיל לרב משה בירב יוסף אלבלידה זצ"ל
י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן (ש' גרידי. עורך), תל-אביב תשמ"ז, עמ' 206–222.
(הדפסה חוזרת של מס' 133).
202. מהדורת פיוטיו של רבי שמעון בר מגס
[פיוטי שמעון בר מגס, מלוקטים מתוך כתבי הגניזה, מהדורת י" יהלום,
ירושלים תשמ"ד]
קרית ספר סא (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 159–161.
203. פירוש בלתי ידוע למדרש דברים רבה (מהדורת ר"ש ליברמן)
סיני ק (תשמ"ז), עמ' תשלא–תשלו.

תשמ"ט

204. שני ספרים חדשים מאת אדמו"רי בית קוצק
1. מ"מ מורגנשטרן, שארית ישראל — כתבי ר' חיים ישראל מפילוב,
תל-אביב תשמ"ט; 2. מ"מ מורגנשטרן, שארית יצחק — מתורת
האדמו"ר מסוקולוב — ר' יצחק זליג מסוקולוב, תל-אביב תשמ"ט
הצופה, י"ב אדר א' תשמ"ט (17.2.89).

תשנ"ו

205. חסידות פולין — אישים ושיטות
(שם זמני; בדפוס), כ" 600 עמ'.